

Werksessie Jacqueline Moors en Martijn Honselaar, foto: Joris Buijs

Tussen traditie en toekomst

Verslag van het symposium over de toekomst van religieus erfgoed
22 mei 2025

Centrum voor
Architectuur
en Stedebouw
Tilburg e.o.

Burgemeester
Brokxlaan 1000
5041 SG Tilburg
013-5449222

info@castonline.nl
www.castonline.nl

bank: 1812 88 567
kvk 41098274

De Vredeskerk. De Margarita Maria Alacoquekerk. Het Paleis-Raadhuis. Iconische locaties binnen de Tilburgse ringbanen te over, die op 22 mei de podia vormden voor het symposium Tussen traditie en toekomst. Een symposium over religieus erfgoed in de stad, georganiseerd door het Centrum voor Architectuur en Stedebouw Tilburg, in samenwerking met de gemeente Tilburg, de provincie Noord-Brabant en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Wethouder Bas van der Pol, foto: Joris Buijs

Tussen traditie en toekomst

Op de opening van het symposium in de studiozaal van de Tilburgse schouwburg kwamen ruim honderd mensen af: een dertigtal afgevaardigden van gemeenten, provincies en het Rijk, ongeveer veertig ontwikkelaars, architecten en bouwers en nog eens tientallen andere belangstellenden. Het merendeel van de bezoekers kwam van buiten de stad, wat eens te meer aangeeft dat religieus erfgoed ook buiten het katholieke Brabant de interesse van bouwers en beleidsmakers heeft.

De aanleiding voor dit symposium is de kerkenvisie die de gemeente Tilburg gemaakt heeft in de vorm van het boek Religieus Erfgoed in Tilburg. Gemeenten konden van de Rijksdienst aanspraak maken op een budget om een kerkenvisie op te stellen en de gemeente Tilburg heeft daar hartelijk gebruik van gemaakt. Niet onterecht, denkt wethouder stedelijke ontwikkeling Bas van

der Pol. 'Kijk eens naar de belangstelling die er voor het onderwerp is. De zaal hier zit helemaal vol.'

Volgens Van der Pol is religieus erfgoed vaak verbonden met het verhaal van een stad en van een samenleving. 'Die plekken die manifesteren dat ook op een ruimtelijke manier. Kerken, kloosters en religieuze ensembles zijn bijzonder en daar moet je ook zorgvuldig mee omgaan. Het Kloostercomplex Oude Dijk en de Vredeskerk zijn goede voorbeelden van hoe je met erfgoed de toekomst in kunt. De Korvelse kerk is nu een gezondheidscentrum: zulke plekken krijgen op een nieuwe manier betekenis voor de stad.'

De wethouder wil voor het religieus erfgoed in zijn stad waken. Hij ziet namelijk ook dat erfgoed weleens op een verkeerde manier verkocht wordt en dat een nieuwe eigenaar niet precies weet wat hij met het erfgoed aan moet, of er andere plannen voor heeft dan gewenst zijn. 'Dan heb je een enorm probleem', schetst de wethouder. 'Voor je het weet staat zo'n pand te verloederen, terwijl je het eigenlijk wil koesteren. Dan is het een lastige klus om zoiets weer recht te breien. We hebben op die manier ook veel erfgoed verloren.'

Zijn advies: als fraters, broeders of andere eigenaren hun religieus erfgoed van de hand willen doen, kom dan eerst eens met de gemeente praten. Sommige iconische gebouwen moet je tenslotte niet zomaar op de markt willen zetten. 'Ik kan me niet voorstellen dat de Heuvelse kerk ooit een appartementencomplex wordt. Je moet goed nadenken wat zo'n plek kan gaan betekenen voor de samenleving, mocht-ie aan de eredienst worden onttrokken.'

Functies veranderen

Hoe staat het religieus erfgoed in Brabant er eigenlijk voor? Daar weet Judith Toebast meer over. Zij is programmaleider van het programma Toekomst Religieus Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In dat programma werkt ze samen met onder meer erfgoedpartners, de Bond Heemschut, het Interprovinciaal Overleg en de Vereniging Nederlandse Gemeenten. Het doel van het programma: zorgen voor een nationale kerkenaanpak, waarmee het religieus erfgoed in ons land gewaardeerd en beschermd wordt.

Toebast en de partners brachten onder meer in kaart hoeveel kerken er in Nederland zijn en welke functie die kerken hebben. Van de 7100 gebedshuizen die ons land rijk is, staat zo'n tien procent in Brabant. Binnen de provinciegrenzen zijn Altena en Land van Cuijk — landelijke gemeenten waar veel dorpen deel van uitmaken — gemeenten met relatief veel kerkgebouwen. Tilburg speelt met 38 gebouwen ook mee in de top van de provincie.

De afgelopen vier jaar zijn 26 Brabantse kerkgebouwen gesloten en het is de verwachting dat dat in onze provincie voor nog 17 kerken gaat gelden. Die worden in de regel vaak omgebouwd tot woningen of krijgen een cultureel-maatschappelijke invulling, legt Toebast uit. 'Een mooi voorbeeld is de Petruskerk in Vught, waar nu een bibliotheek, een museum en de lokale VVV zitten.'

Er zijn overigens nog genoeg kerken en kloosters in gebruik. Maar dat wil niet zeggen dat religie de enige functie van een religieus complex is. 'In Velp zitten nog kapucijnen, maar je kunt daar ook overnachten en er wonen dementerende ouderen. Functies veranderen. Zo zijn er meer gebouwen die nog wel op een religieuze manier in gebruik zijn, maar die niet zozeer meer door kloosterlingen worden bewoond.'

Elke gemeente kon met budget van het RCE een kerkenvisie opstellen. Zo'n veertig Brabantse gemeenten hebben dat ook gedaan. 'De kerkenvisie is vormvrij: elke gemeente mag daar zelf invulling aan geven. Sommige gemeenten nemen bijvoorbeeld ook immaterieel erfgoed of begraafplaatsen mee in de visie. Sommigen maken een rapport, maar Tilburg heeft een boek gemaakt. De vorm doet er dus niet toe: zo lang je maar, als de visie klaar is, er ook uitvoering aan geeft.'

Bakjes kippensoep

Ervaringsdeskundige als het om het werken met én aan religieus erfgoed gaat, is architect Floris Alkemade. Samen met Zenzo maatschappelijk vastgoed werkte Alkemade aan een nieuw plan voor het rijksmonumentale klooster in Veghel. Een enorm gebied met een klooster, een oude kerk en een grote tuin. 'Werken met religieus erfgoed is een opgave die me ligt', vertelt Alkemade in zijn presentatie.

Volgens de voormalig Rijksbouwmeester zijn de gebouwen eigenlijk bijzaak. 'In essentie zijn de gebouwen niet de religieuze erfenis, maar is het de cultuur die daar jarenlang geëchood heeft. De zusters willen iets achterlaten, iets meer dan die gebouwen. De meeste zusters zijn rond de 90 jaar en dus werd het op een gegeven moment duidelijk dat ze over een andere toekomst voor het complex moesten nadenken.'

De ontwikkelende partijen stonden in de rij om het kloostercomplex een metamorfose te geven. Het team van Alkemade, Zenzo en LA Architecten deed weliswaar financieel het laagste bod, maar werd toch geselecteerd. Zij deden op sociaal-maatschappelijk gebied namelijk het hóógste bod, vertelt Alkemade. 'We wilden een gebied maken met 500 zorgwoningen voor jongeren met autisme en ouderen met dementie, met enkele duurdere appartementen om alles te financieren. De tuin gooien we open voor mensen uit heel Veghel. Een plek waar mensen die er wonen, mensen uit het dorp kunnen ontmoeten.'

Alkemade was in voortdurend overleg met zuster overste Gerda. Zij had als het ware het vetorecht. In samenspraak met haar, als laatste zuster overste ooit in Veghel, werd de transformatie aangepakt. 'Ik heb met de zusters mee mogen eten. Metalen bakjes met kippensoep. Tijdens een van die gesprekken zei zuster Gerda dat ze niet wilde dat hun hele cultuur zou verdwijnen. Ik was daardoor geïntrigeerd: hoe kun je een religieuze cultuur, die meer dan 1000 jaar zo'n gebied heeft gedefinieerd, doorgeven?'

Tijdens vele gesprekken met de zusters én sessies met de buurt ontstond er een plan dat van iedereen de zegen kreeg. Er werden nul zienswijzen ingediend.

De zusters moesten even verhuizen, maar zijn nu weer terug op hun oude stek. En ze zien dat hun plek opener is geworden. 'Mensen kunnen vrijwilligerswerk doen in ruil voor een lagere huur', legt Alkemade uit. 'De brievenbussen hebben we in een gemeenschappelijke ruimte gezet, zodat we kunnen sturen op ontmoetingen. Informeel contact erodeert snel: daar moet je gebieden op inrichten. Uiteindelijk houden mensen van elkaar.'

Worden kerken volgens Alkemade te snel bestemd als wonen? Misschien. 'Het hangt van de context af. Het is altijd maatwerk. Meestal begin je met een vraag en bedenk je een gebouw: nu staat het gebouw er al en moet je over de vraag nadenken. Het is vooral belangrijk dat je geen dode monumenten maakt. Als we religieus erfgoed op de een of andere manier kunnen onttrekken aan het monomane kapitalistische denken waarin het ontstaan is, dan komt alles goed.'

Floris Alkemade, foto: Joris Buijs

Gegrepen worden

Na de eerste presentaties neemt architectuurhistoricus van monumentenzorg bij gemeente Tilburg Joost Op 't Hoog een groepje geïnteresseerden mee de stad in, op een tour langs religieuze gebouwen. Langs het gigantische kloostercomplex van de Zusters van Liefde aan de Oude Dijk, bijvoorbeeld. 'Tilburg is gezegend met een behoorlijk groot aantal kloostercomplexen', zegt Op 't Hoog. Dat heeft te maken met de persoon Johannes Zwijsen, die als pastoor in Tilburg begon en later bisschop van het bisdom werd.

Volgens de historicus lopen de kloostercomplexen een voor een leeg. Dit kloostercomplex is daar geen uitzondering op: er leven nog zo'n tachtig zusters, maar die zullen over twintig jaar allemaal verdwenen zijn. 'Er wordt nagedacht over wat voor functies je zo'n complex zou kunnen geven. Er kan een veelheid aan functies in. Het herbestemmen van kloosters middenin een stad gaat eigenlijk altijd wel goed. Er is in een binnenstad altijd vraag naar ruimte, maar het vraagt wel een hele goede afweging wat je wel en wat je niet toestaat.'

Herbestemming kan op termijn prima samengaan met nieuwbouw, bewijzen de zorgwoningen die Shift Architecture Urbanism aan het kloostercomplex hebben toegevoegd en waar ze de Tilburg Architectuurprijs mee in de wacht hebben gesleept. 'Deze appartementen zijn voor de zusters, maar op termijn gaat er meer menging optreden. Als alle zusters overleden zijn, krijgt dit deel een volledig wereldse functie.'

Soms gaat het ook weleens mis met religieus erfgoed, geeft Op 't Hoog toe. Hij neemt de groep mee naar een kapel vlakbij het Vrijheidspark, waar zeventig jaar lang een congregatie van franciscanessen in heeft gezeten. Nadat het pand door vele handen is gegaan, werd het gemeentelijk eigendom en besloot de gemeente het te verkopen aan een ontwikkelaar.

Deelnemers van de workshop op pad naar het Paleis-Raadhuis, foto: Joris Buijs

‘Er zijn al meer dan vijftien jaar allerlei plannen met een vorm van wonen, maar ze komen maar niet van de grond’, zegt de historicus. Het pand verloedert met de dag en is absoluut geen visitekaartje voor de stad. ‘Maar handhaven is ook moeizaam: partijen trekken zich sneller terug dan je een brief kan schrijven. Het is nog steeds geen verloren zaak, maar het wordt steeds slechter. Er zijn veel dingen mogelijk, maar het begint met iemand die door het gebouw gegrepen wordt.’

De gids neemt de toehoorders nog mee op sleeptouw langs het pastoriegebouw van ‘t Heike, de Heikese kerk en ‘het prachtige glas-in-beton’ van de kapel Onze Lieve Vrouw ter Nood. Laatste stop op zijn route is het graf van Marietje Kessels op de begraafplaats aan de Bredaseweg. Want ook begraafplaatsen kunnen religieus erfgoed zijn. ‘Van de grote grafmonumenten weet je dat het rijke families waren. Het graf van Marietje is hier de topattractie: daar komen mensen speciaal voor kijken. Dat verhaal raakt nog steeds heel veel mensen’, zegt Op ‘t Hoog.

Tussen de gebouwen in

Na de lunch geven architect Martijn Honselaar en ontwerper Jacqueline Moors, die ook een bijdrage leverden aan het boek *Religieus erfgoed in Tilburg*, een kennissessie over de ‘tussenruimte’ in het majestueuze Paleis-Raadhuis. ‘We hebben een pleidooi geschreven dat de aandacht niet zozeer op gebouwen richt, maar vooral op de ruimte tussen die bouwwerken’, zegt Honselaar.

De kerk, de pastorie, het klooster, het patronaatsgebouw: al die gebouwen stonden vroeger in elkaars nabijheid. Die gebouwen keken op elkaar uit. ‘Tussen de gebouwen was vaak een open ruimte (denk aan kloostertuin, schoolplein, pastorietuin, begraafplaats) waarin je veel informeler met elkaar kon omgaan dan binnen. Binnen werd je aan het geloof onderworpen, buiten kon je elkaar ontmoeten. In die tussenruimte vormde zich een gemeenschap tijdens de informele ontmoetingen.’

Volgens Jacqueline Moors zijn er heel veel van dit soort plekken in Zuid-Nederland te vinden. ‘Het mooie aan de Tilburgse plekken is dat ze in de beginjaren gelokaliseerd zijn aan de oude linten. Je kunt dus ook zeggen dat juist de parochies bij hebben gedragen aan de stedelijke structuur. De diversiteit aan plekken is gigantisch. We hebben geïnventariseerd welke gebouwen er nog staan, welke gebouwen er stonden, welke functies die hadden en of ze al dan niet herbestemd zijn.’

Het duo zag dat steeds meer individuele bouwwerken aan het ensemble werden onttrokken. ‘Dat hoeft niet erg te zijn’, zegt architect Honselaar. ‘Maar de ruimte tussen die gebouwen werd vervolgens vaak geclaimd, bijvoorbeeld voor parkeerplaatsen of ander privaat gewin. De tussenruimte stond niet meer in dienst van de vorming van een gemeenschap. Volgens ons lag daar een kans, om de ruimte opnieuw in te richten voor nieuwe gemeenschapsvormen.’

Gemeenschapsvormen die er ongetwijfeld anders uit zullen zien dan vroeger. In groepjes van vier worden de mensen in de zaal uitgenodigd na te denken over specifieke religieuze ensembles in de stad. Elk van hen neemt een rol op zich: eentje van een oudere bewoner, eentje van iemand die in het gebied werkt en graag zijn auto wil parkeren, eentje van een kind die graag wil spelen in het gebied en de rol van de toevallige passant, die graag met zijn hond door het gebied loopt. Welke belangen spelen er dan, en hoe kun je die oplossen?

De aanwezige bezoekers gaan helemaal op in hun rol. ‘Ik ben bang voor jongeren die gaan hangen’, zegt een jongeman die een oudere man speelt. ‘Na zonsondergang hoeft er hier niemand meer te zijn.’ Er wordt hardop gedroomd van een buurttuin of een pluktuin, van bankjes als identiteitsdragers, van een speelplek midden op een driehoekig plein en van bewoners die voor standbeelden zorgen. De groepjes leren al snel dat niet alle belangen een plek in de ensembles kunnen krijgen en dat je dus slimme keuzes moet maken.

Martijn Honselaar gaat graag het gesprek aan over die tussenruimte, die wat hem betreft meer aandacht verdient. 'Je moet zover gaan dat je een plan voor die tussenruimte hebt', vindt hij. 'Elke ontwikkelaar snoept met zijn gebouw een stukje van die tussenruimte af. Als je een plan hebt waar zo'n ontwikkelaar zich aan moet committeren, kun je de tussenruimte veel gemeenschappelijker houden. Een dergelijk plan kan bijvoorbeeld door een gemeente of de ontwikkelaar zelf gemaakt worden. Dat is een vrij stevige inzet die we te berde brengen, maar alleen op deze manier heeft het kans van slagen.'

De erfenis van het geloof

Terug in de schouwburg vindt er een panelgesprek plaats tussen priester Dennis Hendrickx, architect Thomas Bedaux, ontwerper openbare ruimte Jacqueline Moors, ontwikkelaar bij Enzo Coen Hendriks en BOEi-directeur Sylvia Pijnenborg. Gezamenlijk komen zij tot een aantal geleerde lessen die in de toekomst van pas kunnen komen voor iedereen die met religieus erfgoed te maken krijgt in de toekomst.

Pastoor Hendrickx vindt dat religieuze ruimtes best multireligieus ingevuld kunnen worden. 'Er is een enorm aantal verschillende religieuze groeperingen in Tilburg terechtgekomen. In onze kerk hebben we om half elf een eigen viering, daarna hebben de Poolse en Kroatische gemeenschap ook nog een eigen viering. Dat kan natuurlijk wel alleen als we de gebouwen ook goed kunnen onderhouden. Aan De Schans staat een pastoriegebouw, in handen van een private partij, dat veel te slecht onderhouden wordt: dat moet je niet willen.'

Hendrickx pleit ervoor om de kerken zoveel mogelijk een maatschappelijke functie te geven. 'Ik denk dat het heel slecht is als je de religieuze functie helemaal weghaalt en er geen nieuwe maatschappelijke functie aan teruggeeft. Kerken zijn voor heel veel mensen hele centrale plekken geweest. Religieuze gebouwen zijn plekken waar verbinding

ontstaat. Het zou ook mooi zijn als je die plekken deels hun religieuze functie kunt laten behouden.' En ja, verbinding is een beetje een modewoord, geeft de pastoor toe, maar daardoor niet minder belangrijk. Zo ziet Coen Hendriks van Enzo het ook. Hij was betrokken bij de herontwikkeling van het kloostercomplex in Veghel. 'Wij hebben daar echt geprobeerd ontmoeting te faciliteren. Dat mensen, door elkaar steeds vaker te ontmoeten, ook steeds meer voor elkaar gaan overhebben. We zijn gaan kijken of we de informele zorg structureel kunnen maken door de inzet van vrijwilligers en mantelzorgers, zoals de religieuzen dat vroeger deden.' Religie heeft voor onze maatschappij echt iets betekend voor onderwijs, voor zorg en voor welzijn, vindt Hendriks. 'Als ontwikkelaars hebben we de plicht om iets van dat moraal aan onze kinderen door te geven.'

De boodschap die terugkeert, is dat je gemeenschappen niet bouwt met gebouwen, maar met programmering. Zo dragen de bewoners van het Veghelse klooster via hun huur een klein bedrag af voor een activiteitenpotje. 'In dat potje komt 30.000 euro per jaar. Mensen kunnen bij een bewonersbestuur aanvragen doen en iets organiseren. Middels dat potje zorgen wij er ook voor dat er gemeenschappen ontstaan.'

Wie betaalt?

Sylvia Pijnenborg is directeur van BOEi, een bedrijf gericht op herbestemming van erfgoed, ziet dat het te vaak om de financiële waarde van kerkgebouwen gaat en niet om de gemeenschapswaarde. 'Voor je het weet heb je het idee van gemeenschapswaarde om zeep geholpen door een bordje 'te koop' in de tuin te zetten.'

Pijnenborg denkt dat gemeenten een belangrijk aandeel hebben om te bepalen of een kerkgebouw of pastorie al dan niet een maatschappelijke invulling krijgt. 'Ik roep alle ambtenaren op om geen kantoorcomplexen en niet te veel woningen in oude gebouwen te realiseren. Ik snap dat niet elke plek een dorpshuis kan worden, maar niemand kan

zich een dorp voorstellen zonder de kerk. Nadenken over een gemeenschappelijke functie, voordat je over wonen gaat nadenken, zou wel helpen.' Al is het soms ook bijzonder lastig om het bisdom van een nieuwe functie te overtuigen. Zij willen vaak een zo hoog mogelijke prijs voor een gebouw.

Tornen aan het icoon van een kerk is niet altijd even makkelijk, weet ook architect Thomas Bedaux. 'De Vredeskerk stond op de nominatie voor sloop. Zonder kerk zou de parochie 2 miljoen voor het kavel kunnen krijgen, met kerk slechts 7 ton. Dat is best een lastige keuze voor zo'n parochie, die kan het geld goed gebruiken.' Uiteindelijk vroeg de gemeente een monumentenstatus aan en belandde de verkoop in een patstelling.

Vanuit die patstelling heeft Bedaux de kerk kunnen transformeren en het pand aan WonenBregburg kunnen verkopen. Er zitten nu 20 sociale woningen in, met een grote open ruimte in het midden. 'Dat is een plek voor de bewoners geworden om samen te komen', legt Bedaux uit. 'Ik had er liever een plek voor de buurt in gehad. Dat kan volgens mij nog steeds, maar de mensen die er wonen hebben er dan last van.' Het is soms dus geven en

nemen.

Jacqueline Moors hoopt als ontwerper openbare ruimte in elk geval dat de religieuze ensembles toegankelijker worden. 'Bij De Schans zijn veel verborgen plekjes: een veldje met een tiny forest, een pastorietain en een kloostertuin. Je moet vaak maar net weten hoe je daar moet komen en je kunt niet van de pastorietain naar de kloostertuin lopen. Als we dat soort gebieden meer kunnen openen, ontstaan er vanzelf nieuwe, fascinerende verbindingen.'

Panelgesprek, foto: Joris Buijs

De eerste stap

Aan het einde van de middag wordt aan drie tweedejaars studenten Bouwkunde een prijs van 250 euro uitgereikt. Zij werkten de afgelopen tijd aan het beste plan voor de herbestemming van een kerk. Ze stelden voor de kerk te vullen met modulaire, pre-fabwoningen. Een bijgebouw dat gesloopt zou worden, behield het drietral als stilteruimte. Het plan kreeg de zegen van het publiek.

Net voor de borrel reikte wethouder Van der Pol het boek *Religieus erfgoed in Tilburg* officieel uit aan Judith Toebast van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 'Ik kan andere gemeenten ook aanraden zo'n boek te maken. Maar het allerbelangrijkste is dat er een wethouder is die voor draagvlak zorgt om binnen de gemeentelijke politiek echt iets met het religieuze erfgoed te doen. De gemeente Tilburg weet nu wat ze in handen heeft: dat is de eerste stap.'

Tussen traditie en toekomst is een initiatief van de gemeente Tilburg, de provincie Noord-Brabant, het Programma Toekomst Religieus Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Centrum Architectuur en Stedebouw Tilburg e.o.

Provincie Noord-Brabant

